

ISSN: 3049-2017

IJMH 2025; 2(6): 69-72

© 2025 IJMH

www.themultijournal.com

Received: 01-12-2025

Accepted: 08-12-2025

Publish : 09-12-2025

डा. नीरजभारद्वाजः

ग्रामः-कुम्हाला, पत्रालयः-बीशा,

तह-कण्डाघाटः, जनपदः- सोलनम्,

हि.प्र.- 173234

नक्षत्राधारितरोगनिर्धारणम्

डा. नीरजभारद्वाजः

विश्वसाहित्यस्य प्राचीनतमो धर्माधर्मावबोधको भारतीयसंस्कृतिसंवाहकः इष्टप्रास्यनिष्टपरिहारयोर-
लौकिकोपायभूतो नानाज्ञानविज्ञानरत्नाकरो ग्रन्थो 'वेदः' प्रकीर्तितः ऋषिभिः।

अनिष्टपरिहाराय प्रयासो नाम प्राक्तनकर्मणः परिवर्तनमेव। अर्थात् नाभुक्तं क्षीयते कर्म इत्युक्तेः
परिहारवदेव भाति। कर्मणः पङ्क्तौ यदि अनिष्टं किमपि विद्यते चेत् तन्निवारणाय पूर्वमेव प्रयासः करणीय
इति तावत्। अर्थात् कृतकर्मणः परिष्कारो विद्यत इति।

कर्माजितं पूर्वभवि सदादि यत्तस्य पङ्क्तिं समभिव्यनक्ति इति वराहाचार्योक्त्या ज्योतिषे ग्रहरा-श्यादिभिः
प्राक्तनकर्मणः परिपाकस्य ज्ञानं क्रियते। परिहाराभावे ज्ञानस्य पूर्वज्ञानमनपेक्षितमेव। अतः
वैदिककर्मचरणाय वेदोक्तपरिहारमार्गानामनुसरणाय च ज्योतिषमनिवार्यमेव। तदर्थमेव
ज्योतिषवेदयोः अङ्गाङ्गीभावसम्बन्धो विद्यते।

धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्विधपुरुषार्थानामाप्तये स्वस्थशरीरस्यावश्यकता भवति। शरीरमाद्यं खलु धर्म-
साधनमिति कालिदासस्योक्तावपीदं स्पष्टं भवति। तस्य शरीरस्य वातपित्तकफजन्यदोषाः नैके भवन्ति।
तेषामपि दोषाणां ज्ञानं ग्रहभैरेव भवति। ग्रहाधीनं जगत्सर्वम् ग्रहाः राज्यं प्रयच्छन्ति ग्रहाः राज्यं हरन्ति
चेत्याद्युक्तयोऽत्र प्रमाणानि विद्यन्ते।

रोगाणां पूर्वज्ञानाय जन्मकालीनग्रहस्थिति आवश्यकी भवति। तन्नाम भाव-राशि-ग्रहसंयोगैः एव
शुभाशुभफलस्य पूर्वनिर्धारणं शक्यते। तत्रैव रोगनिर्धारणे नक्षत्राणां भूमिका अपि अन्यतमा। अतः
चिकित्साविधिष्वपि नक्षत्राणाम् आधारेणैव विकाराणामामूलाग्रपरिहारः दृश्यते। अतः अश्विन्या-
दिसप्तविंशतिनक्षत्रैः उत्पादितरोगाः के भवन्तीति विविच्यते।

अश्विनी

अश्विनीनक्षत्रे जातकः हृद्रोगी, शस्त्राघातादिपीडायुक्तः, शीघ्रकोपिनः, जलाघातः, लौहघात-रोगाभिभूतः
भवति¹। अन्यदपि वातरोगः, शीघ्रज्वरः, अनिद्रा, बुद्धिभ्रमः, अर्ध-निक्षिप्तता² शिरोरोगः, नेत्ररोगः,
रतिज्वरः, चर्म-शीत-कम्पयुक्तवात-अपस्मारः, मूर्च्छा, मस्तिष्के रक्तसञ्चयः, अर्धावभेदकः, पक्षाघातः,
विषमज्वरः, आत्मविस्मृतिः³, जङ्घारोगः, मस्तिष्कज्वरः, अचेनावस्था, रुधिरवाहिनीरक्तस्थिरः,
अर्धाङ्गवातः⁴, पाण्डुरोगः, स्नायुविकारः, चर्मचिन्तितावस्था⁵ इत्यादयः रोगाः सञ्जायन्ते।

भरणी-

भरणी नक्षत्रोत्पन्नजातकः चर्मरोगयुक्तः, नेत्ररोगी⁶ ज्वररोगसमन्वितः, शरीरकम्पः, तनुदाहशिरोभ्रमः,
जानुपीडा, आमवातः, आलस्यम्, तीव्रज्वरः⁷, शिथिलता, यौनरोगः⁸, व्यसनेन रोगः, मूर्च्छा एते रोगाः
भवन्ति।

कृत्तिका

कृत्तिका नक्षत्रे अक्षिरोगः, शरीरजलननिद्राभङ्गरोगः⁹, अपचः, हृदयसंतापः, उच्चज्वरः, मेनिनजायटिस,
मलेरिया, अग्निविस्फोटः¹⁰, रोमान्तिका, अग्निदग्धः, क्षीपदः, नेत्रलालिमा, नासार्शः, उदरशूलः¹¹,
अर्शरोगः, दन्तरोगः भवति।

Correspondence:**डा. नीरजभारद्वाजः**

ग्रामः-कुम्हाला, पत्रालयः-बीशा,

तह-कण्डाघाटः, जनपदः- सोलनम्,

हि.प्र.- 173234

रोहिणी

रोहिणीनक्षत्रस्थः जातकाः दुःखितोरोगग्रस्ताश्च भवन्ति तद्यथा-
ज्वरतापशिरकष्टः, चित्ताधीरता,¹² शिथिलता, क्वासस्तनग्री-
वापादरोगाः, मासिकधर्मसम्बन्धिरोगः, अपस्मारः, अर्शरोग,¹³
ग्रसनिकाशोथः,स्वरयन्त्रशोथः, घेंघारोगः, शीतज्वरः, कफरोगः¹⁴,
उन्मादप्रलापः, कुक्षिशूलसम्बन्धिरोगः, चेतनहीनता शुष्कक्वासः,
हृदयरोगः, मानसिकभ्रान्तिः¹⁵ इत्यादिरोगाः भवन्ति।

मृगशिरा-

मृगशिरायां ज्वरतापः, मलेरियारोगः, जलभयक्षेपमन्त्रावः,¹⁶
चर्मनेत्रयौनसंक्रमणो-च्चरक्तचापः, व्रणः, पक्षाघातः¹⁷ मेरुदण्ड-
विकारः, उदरविकारः, अर्शरोगः, मन्दाग्निः, अभिस्यन्दः¹⁸, श्वासः,
हिक्कविषमज्वरः, कर्णमूलशोथः, मूत्रावरोधः, स्कन्धकर्णरोगः¹⁹
भवन्ति।

आर्द्रा

आर्द्रायां क्वासः, ज्वरः, भ्रमः, अनिद्रार्धावभेदकः²⁰ अर्धशिरा,आधि-
व्याधिसर्वाङ्गपीडा,²¹ वायु-स्नायु-दन्तविकारः, कफ-हृदयरोगः,
वातेन गर्भकोशरोगः²² मदाग्निः श्वसनकज्वरः (निमोनिया रोगः)
कुष्ठरोगी ²³ च भवति।

पुनर्वसु

पुनर्वसुनक्षत्रे ज्वरः शिरकटिरोगः, श्वसनकज्वरः, टोनसिलरोगः,
टी.बी.रोगः, टयुमररोगः, रक्तसंक्रमणम्, अपचः, पायोरिया,
मधुमेहः, पाण्डुरोगः,²⁴ शिरशूलः, कटिशूलः, फुस्फुसशोथः,
कर्णशोथः, गलगण्डक्षयरोगः, श्वासनिकाशोथः, वृक्करोगाः भवन्ति।²⁵

पुष्यः

पुष्यनक्षत्रे कर्करोगः, पाण्डुः, टी.बी, ज्वरः, उदरव्रणः, स्कर्वी,
आकस्मिकपीडादायकवातरोगः, श्वासरोगः, जलीयशोथः, कामला-
रोगः, उन्मादः, स्नायुदौर्बल्यम्²⁶, पित्तशिल्ला, हृदयरोगः, कण्डूती,
स्वादहीनतारोगः भवति।²⁷

आश्लेषा

आश्लेषायां जातकः, शरीरवेदना, विषप्रभावः, स्नायुदरविषः,
मृत्युतुल्यकष्टः, सर्पदंशः²⁸, नाडीविकारः, पक्षाघातः, वृक्करोगः,
हिस्टीरिया, चित्तभ्रमः, जानुपीडा, पादरोगः, पाण्डुरोगः,
जलीयशोथः, श्वासरोगः, वातविकारः,²⁹ वृश्चिकसर्पमधुकरीदंशः,
चित्तभ्रमादयो रोगाः भवन्ति।³⁰

मघा

मघा नक्षत्रे जनिष्यमाणः जातकः हृदयोदररोगी, आवृत्तिः,
भूतबाधाः, पक्षाघातः, शिरोवेदना, अर्धाङ्गवेदना, श्वासपीडा,
अधशिरा³¹, श्वाससम्बन्धिरोगः, मूर्च्छा-सन्निपातशूल-हृदयशूलादयः,
सुषुम्नाकाण्डशोथः, शोफः,³² पित्तोदरकटिहृदयमानसिकरोगयुक्तो
भवति।³³

पूर्वाफाल्गुनी

पूर्वाफाल्गुन्यान्तु शिरहृदयमेरुकर्णप्रजननांगप्रसृता, मधुमेहः,
श्वासकफक्वासवातरोगाः³⁴ गर्भपातः, हृत्पेशीशोथः, हृत्कपाटविकृतिः,

हृदयावसादः, रक्तचापः, रक्ताल्पता, तन्त्रिकाविकारः, नाडीदौर्बल्यम्,
हृदयवृक्करोगः, दुष्कर्मी च भवति³⁵।

उत्तरफाल्गुनी

उत्तरफाल्गुनीनक्षत्रे शिरकटियकृतोदरपुरीततग्रीवासु रोगः,
तीव्रज्वरः, अस्थिरोगः, अस्थिभंगः, श्रोम्बोसिस, टयुमरः, त्वग्विकारः,
कुष्ठः, वातपीडा, पित्तज्वरः, सर्वाङ्गपीडा, मेरुरोगः, पाचन-
क्रियाविकारः, पृष्ठपीडा, नाडीविकारः, अङ्गसन्निपातः³⁶, शिरशूलः,
अग्निरोहिणी, रोमान्तिका, रक्तचापः, मन्थरज्वरः मूर्च्छा, मनोरोगः,
आन्त्रशोथः, मलावरोधः, पित्तज्वरश्च³⁷ भवति।

हस्त

हस्तनक्षत्रे जातकोदररोगी, उदराध्मानं, स्वेदजदुर्गन्धः, प्रसृताशूलः,
वातजन्यपीडा, मस्तिष्कस्नायुः, आन्तहस्तरोगः, हेजासंज्ञकरोगः,
अधिकज्वरः, चित्तभ्रमः, श्वासविकारः, हिस्टीरियारोगः, मन्दाग्नि-
ऽन्योदरविकाराः, मधुमेहः,³⁸ उदरवायुप्रकोपः, आन्त्रावरोधान्त्रशोथः,
अजीर्णः, विबन्धः, विसूचिकान्त्रिकज्वरः, प्रवाहिका, श्वासान्त्रः,
कृमिनाडीशूलोन्मादपक्षाघातरोगाः,³⁹ वातपित्तरोगः हृदयफुस्फु-
सरोगाश्च भवन्ति।⁴⁰

चित्रा

चित्रायां जटिलरोगः, देहापीडा, व्रणः, उदरकृमिचेतनाविहीनः,
मस्तिष्कज्वरः, शिरोवेदना, मूत्राशय-रक्तस्त्राव-कटिवातः, हर्निया-
मेरुदण्डरोगः, बहुमूत्रः, यकृताशमः मूत्रकष्टः,⁴¹ अमाशयव्रणः,
आन्त्रव्रणः, तीव्रशूलः, कृमिविषयुक्तजन्तूनां कष्टः, अश्मरी वृक्कशोथः,
वृक्कशूलः, कटिशिरशूलः, मस्तिष्कज्वरोऽपि संजायते।⁴²

स्वाति

वातजनितपीडा, उदरशूलः, गठियारोगः, जानुस्फुरणम्, जटिल-मूत्र-
नाडी-व्रण-वृक्क-त्वक्-निःचेष्टा-नेत्र-कुष्ठरोगाः,⁴³ मूत्रनलिका-प्रदाह,
आन्त्रपुच्छशोधादिरोगाः⁴⁴ समुत्पद्यन्ते।

विशाखा

विशाखायां जातकः सर्वाङ्ग-व्रणपीडा कर्ण-मधुमेह-कर्क-
वृक्कत्वग्मस्तिष्क-निःचेष्टागर्भप्रोस्ट्रेट-मूत्रग्रन्थि-वातव्याधि-कुक्षिशूल⁴⁵-
अग्न्याशयविकाराः, पौरुषग्रन्थिशोथः बाहुरोगः, स्त्रीषु गर्भाशय
प्रजननसम्बन्धीरोगाः समुत्पद्यन्ते।⁴⁶

अनुराधा

अनुराधानक्षत्रे जायमानाः रोगाः ज्वरतापः, शिरपीडा, प्रदाह-
प्रजननरक्तनासिकारोगः, अपच-निःसन्तानताऽर्श- तीव्रज्वरः- संक्राम-
करोगः⁴⁷, स्त्रीषु मासिकधर्मरोगः, कुक्षिशूलः, गर्भाशयशूलः, वन्ध्यत्व-
श्रोणिभग्न-कण्ठ-प्रतिश्यायो(नजला) भवन्ति।⁴⁸

ज्येष्ठा

ज्येष्ठायां जातको पित्ताधिको, पक्षाघात-देहवैकल्यम्, कम्पः,
चित्तकवैल्य-निरेकाग्रता-श्वेतप्रवाहरक्ताऽर्शः, कर्करोगः, गुस-
आन्त्रग्रीवादन्तजिह्वा-ओष्ठरोगः, वृक्यरोगोदर-जननेन्द्रियगर्भाशय-
विकारः, ल्यूकेरिया, भगन्दरसन्धिवेदनाऽपचोदरवातिः, नाडीपीडा,
शैथिल्यम्, वक्षरोगः,⁴⁹ बीजग्रन्थिवीर्यवृहदन्त्र-मलद्वाररोगः, श्वेतप्रदर-
रक्तार्श-रजितबाहुशूलस्कन्धशूलनामकरोगानामुत्पत्तिस्सञ्जा-यते।⁵⁰

मूल

नक्षत्रगदावल्यां मूलनक्षत्रजननेन जातकः सन्निपातज्वरः, पादशीतः, मन्दरक्तचापोदरमुखग्रीवाशूलफुस्फुसगंडमूत्रशुक्राणुविकारनाडीशैथिल्यं तन्तुप्रणालौ अनियमिततावातः, गण्डशोथः, टी. बी. रोगः, अनिद्रापि भवितुमर्हति।⁵¹ ऊरुमितम्बाऽस्थिरोगाः वातरक्तश्वास - मतिभ्रमबुद्धिभ्रंशादिरोगाः उत्पद्यन्ते।⁵²

पू.षा.

पूर्वाषाढानक्षत्रे देहकम्पः, पक्षाघातः, सर्वाङ्गपीडा, मेरुपीडा, मधुमेहः, वातगण्डशोथसफुसशीतरक्तनाडीविकाराः मूत्रमार्गशिमः, प्रमेहधातुक्षयदुर्बलता, गुप्तरोगः, श्रोणिजानुसाईटिकारोगाः,⁵³ वातरक्तशूलः, गृध्रसीवातविंशतिप्रकारात्मकप्रमेहजलशोथजन्यरोगाः भवन्ति।⁵⁴

उत्तराषाढा

सन्धिवातः, ग्रन्थिवातः, शूलः, कटिपीडा, असह्यवेदना, मेरुपीडा, पक्षाघातः, फुस्फुसविकारः, नेत्ररोगः, कन्डूयता, चर्मरोगः, अपचाजीर्णहृदयच्छर्दिकारोगाः, पीडादायकरोगसम्बन्धः, मधुमेहः, धमनीजंघारोगाधिकहृदयस्पन्दनं, ग्रध्रसीवातरक्तवातचर्मरोगाः, श्वसनसंस्थानरोगः, पाचनक्रियासम्बन्धिनः रोगाश्चोत्पद्यन्ते।⁵⁵

श्रवण

अतिसारः, देहपीडा, ज्वरः, देहोद्विघ्नता, लसिकवाहिकारोगः, जान्वधोभागरोगः, कन्डूता, कुष्ठपित्तमवातः, सन्धिवातः, चित्तविक्षेपः, सन्निपातः, पक्षाघातः, क्षयरोगः, संवादहीनता, विशुचिका, मूत्रकृच्छ्रः, संग्रहणीसम्बन्धितरोगः, प्लूरसीरोगः, कुष्ठः, उपसर्गः, सन्धिवातः, फाइलेरिया⁵⁶ आमवातः, क्षयरोगः, जलोदरः, अतिसारः, क्षीपदपाचनशक्तिन्यूनतादयो जायन्ते।⁵⁷

धनिष्ठा

धनिष्ठानक्षत्रे मूत्रकृच्छ्रः, ज्वरः, रक्तार्शः, उदरव्रणः, शुष्कक्वासः, अङ्गविकारः, सन्धिरोगः, जङ्घायां बृहदतमाऽस्थिरोगः⁵⁸, आमाशय-रोगः, वस्तीगुदायकृतविकारः⁵⁹, जानुचक्रीरोगः, पक्षाघातः, कटिरोगः⁶⁰, पृष्ठरोगः, मूर्च्छा, हृदयरोगः, उच्चरक्तचापः, हिक्कावमनरोगाः भवन्ति।⁶¹

शतभिषा

शतभिषायां जलमयसन्निपातरोगः, वातपीडाः, तापः, आमवातः, गठियारोगः, सन्धिवातः, अनिद्रा, रसपीडा, हृदयशूलः, मूत्रकृच्छ्रः, विषमज्वरः, कुष्ठः, हृदयरोगोच्चरक्तचापः, विषभयः, एक्जिमरोगः, अस्थिव्रणः, खञ्जत्वामवातरोगः, त्रिदोषज्वरश्च भवति।⁶²

पूर्वाभाद्रपद

पूर्वाभाद्रपदानक्षत्रजन्यरोगाः इत्थं वर्तन्ते यथा वमनम्, देहपीडा, व्याकुलता, रक्ताऽनियमितता, जानूशोथः, आन्त्ररोगः, पादाङ्गुलीषु पीडा,⁶³ मानसिकरोगः, हीनरक्तचापः, हृत्पेशीविषफारः,⁶⁴ जलीयशोथः, यकृतवृद्धिर्यकृतशोथश्च, पाण्डुकामलाहलीमकातिसारान्त्रवृद्धिरित्यादि रोगाः भवन्ति।⁶⁵

उत्तराभाद्रपदा

उत्तराभाद्रपदायां जायमानरोगाः अतिसारः, वातपीडा, पीत-गठियारोगः, सन्धिवातोदरवायुपादशोथः, नाडीकारोगः,⁶⁶ दन्तरोगः, ज्वरः, आमवातः, अजीर्णम्, आन्त्रशोथः, जलोदरः, क्षयोदरः, वायुफुस्फुसरोगः, ट्यूमरः, अनिमियारोगः, अपस्माररोगाः भवन्ति।⁶⁷

रेवती

रेवती नक्षत्रे जायमानरोगाः ज्वरः, वातपीडा, मतिभ्रमः, पादरोगः, उदरविकारः, मादकद्रव्यसेवनम्, वृक्कशोथः, पादास्थिपिंजररोगः, मासगुल्मरोगः, मांसपेशीयतन्तुरोगः⁶⁸, मानसिकरोगः, आन्त्रस्फोटः, बधिरः, प्रजननाङ्गे पित्तः, कुक्षिरोगः भवति।⁶⁹

सन्दर्भ

1. नक्षत्र विचार पृ. १०
2. ग्रह रोग निदान चिकित्सा चन्द्र प्रकाशः पृ. १०
3. नक्षत्रचिकित्साज्योतिषम् पृ. ४
4. रोग और स्वास्थ्य पृ. १९
5. जीवन भविष्य दर्पण पृ. ५४, ख. जातकदीपकः पृ. ४६०
6. नक्षत्र विचार पृ. १७
7. क. ग्रह रोग निदान चिकित्सा चन्द्र प्रकाशः पृ. ६, ख. जातक दीपकः पृ. ४६०
8. रोग और स्वास्थ्य पृ. २०
9. ज्योतिष और रोग पृ. ६३-६४
10. रोग और स्वास्थ्य पृ. २०
11. क. नक्षत्रचिकित्साज्योतिषम् पृ. ११, ख. जातक दीपकः पृ. ४६०
12. ज्योतिष और रोग पृ. ६४
13. रोग और स्वस्थ्य पृ. २०
14. नक्षत्रचिकित्साज्योतिषम् पृ. १४
15. जीवन भविष्य दर्पण पृ. ५८, ख. जातक दीपकः पृ. ४६०
16. ग्रहरोगनिदानचिकित्सा चन्द्रप्रकाशः पृ. १२
17. क. रोग और स्वास्थ्य पृ. २०, ख. ज्योतिषशास्त्र में रोग विचार पृ. १५
18. ज्योतिष और रोग पृ. ६४
19. क. नक्षत्रचिकित्साज्योतिषम् पृ. १६, ख. जातक दीपकः पृ. ४६०
20. नक्षत्रचिकित्साज्योतिषम् पृ. १९
21. ग्रहरोगनिदानचिकित्सा चन्द्रप्रकाशः पृ. १२
22. क. ज्योतिष और रोग पृ. ६४, ख. ग्रहरोगनिदानचिकित्सा चन्द्रप्रकाशः पृ. १२
23. जातक दीपकः पृ. ४६०
24. रोग और स्वास्थ्य पृ. २०
25. नक्षत्रचिकित्साज्योतिषम् पृ. २१, ख. जातकदीपकः पृ. ४६०
26. नक्षत्रचिकित्साज्योतिषम् पृ. २४, ख. ज्योतिष शास्त्र में रोग विचार पृ. १५
27. जीवन भविष्य दर्पण पृ. ६२
28. ज्योतिष और रोग पृ. ६५ ख. रोग और स्वास्थ्य पृ. २१
29. ज्योतिष शास्त्र में रोग विचार पृ. १५, ख. नक्षत्रचिकित्साज्योतिषम् पृ. २७

